

Μνήμων

Τόμ. 34 (2015)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, Μια πλαστή πηγή για τις σφαγές του 1821 στη Θεσσαλονίκη: ο «Χαϊρουλλάχ Εφέντης» του Αβράαμ Ν. Παπάζογλου ►
 ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Βενεζολισμός και εθνικό παρόδιον: το έργο της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδας (1928-1933) ►
 ΒΑΣΙΛΗΣ Α. ΜΠΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχαίον της Φιλοσοφίας και Θεολογίας των Επιστημών ►
 ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Αστικές γέφυρες, κοινωνικά υποκαίματα και τουριστική ανάπτυξη. Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960 ►
 ΑΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, Οι τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή εφημερίδων και ο αντίκτυπός τους στους εργατές Τύπου. Η περίπτωση της Πάτρας μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο ►
 ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΗΦ, Ψυχές φάρμακα και ψυχής ιατροί: βιβλία και βιβλιοθήκες στην ελληνорωμαϊκή αρχαιότητα

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΑΛΑΒΕΝΤΗΣ, Η θύρα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (1958) και το δίλημμα: η ελληνική έρευνα μόχλος της εγχώριας ανάπτυξης ή συμβολή στο διεθνές μέτωπο της επιστήμης; ►
 Νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία. 12.000 προσωπογραφίες στο διαδίκτυο

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ

ΜΑΡΙΑΖΑ ΜΗΤΣΟΥ, Ο Χρίστος Μανουσαρίδης και η σκεπή της «δικανονομικής κινήσεως» ►
 ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Τυπογραφικές ανθρωποτυπογραφίες ►
 ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Μια νέα αναλυτική και ερμηνευτική θεώρηση των απαρτών της ελληνικής τυπογραφίας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Ελένη Φεσσά-Ερμμανούλ, Σπυρίδων Γ. Πουμίδης, Έλλη Λεμονίδου, Άννα Καρακατσούλη, Κατερίνα Μπρέζικουλη, Σταυρούλα Α. Βερρόπου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Χρήστος Λούιος, Κώστας Γαργανάκης, Τζελίνια Χαριλάου

34

ΑΘΗΝΑ 2015

ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ ΚΑΙ ΨΥΧΗΣ ΙΑΤΡΕΙΑ: ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΗΦ

doi: [10.12681/mnimon.10176](https://doi.org/10.12681/mnimon.10176)

Copyright © 2016, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΙΩΣΗΦ Δ. (2016). ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ ΚΑΙ ΨΥΧΗΣ ΙΑΤΡΕΙΑ: ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. *Μνήμων*, 34, 161–187. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10176>

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΗΦ

ΨΥΧΗΣ ΦΑΡΜΑΚΑ ΚΑΙ ΨΥΧΗΣ ΙΑΤΡΕΙΑ:¹
ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Οι έρευνες για την ιστορία του βιβλίου και των βιβλιοθηκών στην ελληνο-ρωμαϊκή αρχαιότητα κατά παράδοση εστιάζουν κυρίως στα έργα του Οράτιου, του Κικέρωνα, του Πλίνιου του Πρεσβύτερου, του Πλίνιου του Νεότερου και του Μαρτιάλη, και έχουν αδίκως παραμελήσει, ή τουλάχιστον μη επαρκώς αξιοποιήσει, δύο εξαιρετικά ενδιαφέροντα κείμενα του 2ου μεταχριστιανικού αιώνα: το *Περί αλυπίας* του Γαληνού² και τις *Αττικές νύκτες*

Ευχαριστώ θερμά τον Γιάννη Κόκκωνα και τον Κωστή Παπαδάκη για το χρόνο που αφιέρωσαν και για τις πολύτιμες υποδείξεις τους, που βελτίωσαν σημαντικά την παρούσα μελέτη.

1. Ο Διόδωρος Σικελιώτης, στην *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 1.49.3 αναφέρει ότι στη βιβλιοθήκη του Ραμσή III υπήρχε αναρτημένη σε περίοπτη θέση η ακόλουθη επιγραφή: «ιατρείο ψυχής». Ομοίως ο Ιωάννης Χρυσόστομος, στην *Ερμηνεία της επιστολής προς Κολοσσαείς* 62.361.51 αποκαλεί τα βιβλία «φάρμακα ψυχής»

2. Ο Γαληνός γεννήθηκε το 129 μ.Χ. στην Πέργαμο. Μαθήτευσε στη Σμύρνη, στην Κόρινθο και στην Αλεξάνδρεια, δίπλα σε καταξιωμένους ιατρούς της εποχής. Μετά το πέρας της εκπαίδευσής του επέστρεψε στην Πέργαμο το 157, όπου ο ανώτατος ιερέας του Ασκληπιείου τού ανέθεσε μια σπουδαία θέση: την ιατρική περίθαλψη των μονομάχων της πόλης. Το 162 ο Γαληνός έφυγε για τη Ρώμη έχοντας ήδη εξαιρετική φήμη ως ιατρός, σε τέτοιο βαθμό ώστε ασθενείς από μακρινές περιοχές (όπως η Ισπανία, η Γαλατία και η Θράκη) του εμπιστεύονταν την υγεία τους και ακολουθούσαν τις ιατρικές γνωματεύσεις του χωρίς ποτέ να τον συναντήσουν. Τρία χρόνια αργότερα εγκατέλειψε τη Ρώμη και κατέφυγε προσωρινά στη γενέτειρά του, εξαιτίας συναδελφικών αντιζηλιών αλλά και μιας επιδημίας που μάστιζε την πόλη. Όταν επέστρεψε στη Ρώμη το 169, έγινε ο επίσημος ιατρός του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου. Στη Ρώμη ο Γαληνός παρέμεινε μέχρι τις αρχές του 3ου αιώνα και φρόντιζε την υγεία του νεαρού πρίγκιπα Κόμμοδου. Η Σούδα, εγκυκλοπαιδικό λεξικό του 10ου αιώνα, τοποθετεί το θάνατό του στην Πέργαμο σε βαθύ γήρας το 200 και Άραβες συγγραφείς (όπως ο Αμπούλ Φαράζ, στα μέσα του 13ου αιώνα) σε ακόμα πιο προχωρημένη ηλικία, το 216-217, στη Σικελία. Ο Γα-

του Αύλου Γέλλιου, και σε αυτά θα εστιάσουμε στην παρούσα μελέτη. Για το *Περί αλυπίας* υπάρχει μια λογική εξήγηση, καθώς εντοπίστηκε σχετικά πρόσφατα, το 2005, από τον Antoine Pietrobelli στον κώδικα της μονής Βλατάδων 14, ο οποίος χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Η πρώτη έκδοση του κειμένου πραγματοποιήθηκε το 2007 από τη Véronique Boudon-Millot.³ Το κείμενο συντάχθηκε στις αρχές του 193 μ.Χ., λίγο μετά το θάνατο του Κόμμοδου και τη μεγάλη πυρκαγιά που έπληξε τη Ρώμη το χειμώνα του 192, και είχε ως συνέπεια την καταστροφή της προσωπικής βιβλιοθήκης του Γαληνού, αλλά και της Παλατινής Βιβλιοθήκης στο νάο του Απόλλωνα, της δεύτερης δημόσιας βιβλιοθήκης που ίδρυσε ο Αύγουστος στη Ρώμη το 28 π.Χ.⁴ Σκοπός της συγγραφής ήταν να αποδείξει ο Γαληνός ότι παρέμεινε ψυχικά ανεπηρέαστος από την καταστροφή. Μετά από την πυρκαγιά που έπληξε τη Ρώμη το 64 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Νέρων είχε πάρει μέτρα πρόληψης κατά των πυρκαγιών: υποχρέωσε, για παράδειγμα, τους αρχιτέκτονες να χρησιμοποιούν ένα ποσοστό μη-αναφλέξιμων οικοδομικών υλικών, τα κτήρια δεν επιτρεπόταν να εφάπτονται και οι ιδιοκτήτες τους ήταν πλέον

ληνός υπήρξε ο πολυγραφότερος ίσως ιατρικός συγγραφέας της αρχαιότητας. Δεν συνέταξε μόνο ιατρικά εγχειρίδια αλλά και φιλοσοφικά και γλωσσολογικά δοκίμια. Πολύτιμα είναι και τα εκτενή σχόλια που έκανε στα ιπποκρατικά έργα. Έχουν σωθεί 83 συγγράμματά του, τα οποία αναγνωρίζονται ως γνήσια. Ο όγκος είναι πραγματικά εντυπωσιακός, εάν αναλογιστούμε ότι έχει υπολογιστεί ότι έχει σωθεί περίπου το ένα τρίτο του συνολικού συγγραφικού έργου του, ίσως και λιγότερο.

3. Véronique Boudon-Millot – A. Guardasole – A. Pietrobelli (επιμ.), *La Science médicale antique: Nouveaux regards*, Παρίσι 2007, σ. 73-123.

4. Η Ρώμη απέκτησε την πρώτη της δημόσια βιβλιοθήκη επί αυτοκρατορίας Αυγούστου. Σύμφωνα με τον Σουητώνιο, *Ιούλιος Καίσαρας* 44, ο Ιούλιος Καίσαρας σχεδίαζε να χτίσει βιβλιοθήκη και ανέθεσε στο Βάρο τη συλλογή βιβλίων, αλλά τα σχέδιά τους δεν υλοποιήθηκαν. Ο Πλίνιος, *Φυσική ιστορία* 7.30 και 35.2, μαρτυρεί πως το 39 π.Χ. ο Ασίνιος Πολλίων, στρατηγός, ρήτορας, ποιητής και φίλος του Βιργίλιου και του Οράτιου, χρησιμοποίησε τα λάφυρα των ιλλυρικών εκστρατειών ως βάση για την πρώτη βιβλιοθήκη στη Ρώμη και καθιέρωσε τη συνήθεια να διακοσμούνται οι βιβλιοθήκες με προτομές νεκρών καταξιωμένων συγγραφέων· ο Βάρος ήταν ο μόνος που ευτύχησε να έχει προτομή ενώ βρισκόταν εν ζωή. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες συνέχισαν την πρακτική του Αυγούστου και το 350 μ.Χ., επί αυτοκρατορίας Κωνσταντίνου, η Ρώμη είχε, σύμφωνα με τον Αμμιανό Μαρκελλίνο, *Ιστορία* 16.10.1429, εξαισίες αυτοκρατορικές βιβλιοθήκες που αποτελούσαν σύμβολα δύναμης και ευημερίας. Στις λατινικές βιβλιοθήκες συνηθιζόταν να πραγματοποιείται η ανάγνωση και η φύλαξη βιβλίων στον ίδιο χώρο, κάτι που δεν ήταν διαδεδομένο στις αρχαίες ελληνικές βιβλιοθήκες (βλ. L. Casson, *Libraries in the Ancient World*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο 2001, σ. 82-83).

αναγκασμένοι να διατηρούν στοιχειώδη πυροσβεστικό εξοπλισμό.⁵ Τα μέτρα δεν απέδωσαν και οι πόλεις της Μεσογείου παρέμειναν ευάλωτες καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας.

Κεντρική ιδέα του *Περί αλυπίας* είναι η ματαιότητα του να εστιάζει κανείς σε κάτι εφήμερο. Ο Γαληνός στηλιτεύει την ανθρώπινη απληστία, επαινεί τις κοσμοθεωρίες του κυνικού Διογένη και του στωικού Ζήνωνα του Κιτιέα. Ομολογεί ότι σε όλη του τη ζωή αδιαφόρησε επιδεικτικά για την απώλεια των υλικών αγαθών και ότι απέρριψε επανειλημμένες προσκλήσεις από την περσική μοναρχική αυλή. Αυτοεπαινείται συχνά (κάτι που συναντάμε και σε πολλά άλλα έργα του),⁶ θεωρεί τη στάση του υποδειγματική, κάνει συστηματικά λόγο για την ευγένεια και τη μεγαλοψυχία του. Δηλώνει ότι γύμνασε τη φαντασία του με την προοπτική να χάσει όσα έχει (αντίθετος στην πρακτική αυτή γνωρίζουμε ότι ήταν ο Επίκουρος) και ότι τακτικά φαντάζεται, ως άσκηση προετοιμασίας για κάθε μελλοντικό ενδεχόμενο, ότι έχει σταλθεί εξορία σε κάποιο ερημονήσι. Θεωρεί ότι μιμείται τον αρχιτέκτονα πατέρα του, ο οποίος, παρότι δεν σπούδασε φιλοσοφία, ενστικτωδώς θεωρούσε ασήμαντα τα ανθρώπινα και τα περιφρονούσε. Στους ψευδοπλατωνικούς *Όρους* 412c η αλυπία είναι μια επιδιωκόμενη σταθερή κατάσταση. Ο Γαληνός αντιλαμβάνεται την αλυπία ως αποτέλεσμα είτε φιλοσοφικών πεποιθήσεων είτε άσκησης είτε ως φυσικό χάρισμα.⁷ Παραδέχεται ότι δεν υπάρχει κανείς τόσο σοφός ώστε να είναι απόλυτα απαθής (και στο σημείο αυτό στρέφεται ξεκάθαρα ενάντια στους στωικούς που πρέσβευαν την απόλυτη απάθεια).⁸ Εξομολογείται ότι φοβάται μόνο τα εξής ενδεχόμενα: την εξορία, το βασανιστήριο του ταύρου του Φαλάριδος,⁹ την καταστροφή της πατρίδας του και την τιμωρία φίλου από τύραννο. Αποκαλύπτει ότι προσεύχεται ανελλιπώς στους θεούς να του εξασφαλίσουν την υγεία του σώματος και ότι αδιαφορεί για την απώλεια χρημάτων, μέχρι το σημείο που να είναι σε θέση να καλύπτει δύο βασικές ανθρώπινες ανάγκες: τη λήψη τροφής και την αντιμετώπιση του ψύχους. Αψηφά τους σωματικούς πόνους, αρκεί, ωστόσο, να μην

5. Δ. Ιωσήφ, «Νέρων», *Ιστορικά Θέματα*, τχ. 47 (Ιανουάριος 2006), σ. 68-83.

6. Το Γαληνό διέκρινε μια αυταρέσκεια, που όμως δεν ήταν διόλου ασυνήθιστη στους διανοούμενους της αρχαιότητας.

7. Γαληνός, *Περί αλυπίας* 1.

8. Οι στωικοί ανήγαν τις φιλοσοφικές τους ρίζες στον κυνισμό.

9. Έργο τέχνης και ταυτόχρονα όργανο βασανισμού, με το οποίο ο τύραννος του Ακράγαντα Φάλαρις τιμωρούσε τον 6ο π.Χ. αιώνα τους εχθρούς του, τους οποίους εγκλώβιζε μέσα στον ταύρο και στη συνέχεια τους έκαιγε ζωντανούς (πηγές: Πολύβιος, *Ιστορία* 2.25.1-4 και Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική βιβλιοθήκη* 19.108.1).

τον αποτρέψουν να συζητήσει με ένα φίλο και να κατανοεί το περιεχόμενο ενός βιβλίου όταν του το διαβάζουν, κάτι που το παρουσιάζει ως εξαιρετικά σύνηθες (θα επανέλθουμε σε αυτό). Στο ίδιο πλαίσιο θεωρεί απαραίτητη τη λιτή διατροφή, τη λιτή ενδυμασία, την εγκράτεια στην ερωτική ζωή και την απόλαυση, με μέτρο, των τιμών, του πλούτου, της φήμης και της πολιτικής δύναμης. Το έργο έχει πολλές ομοιότητες με το *Περί ευθυμίας* του Πλούταρχου και ακόμη περισσότερες ίσως με το *Περί αταραξίας της ψυχής* του Σενέκα, με το οποίο ο συντάκτης στηλίτευε την υπερβολή και προέτρεπε το αναγνωστικό κοινό του (ή μήπως να πω καλύτερα ακροατήριο;) να προσεγγίζει τα πάντα με μέτρο και να έχει στην κατοχή του μόνο όσα βιβλία θα χρησιμοποιήσει, τίποτε περιττό, και παρατηρούσε με απογοήτευση ότι στην εποχή του η συλλογή βιβλίων γινόταν για λάθος λόγους, δηλαδή για επίδειξη, και η βιβλιοθήκη κατέληξε να αποτελεί απαραίτητο στολίδι ενός σπιτιού, όπως το λουτρό. Έργα *Περί αλυπίας* έγραψαν ο Ερατοσθένης από την Κυρήνη, ο Διογένης από τη Σελεύκεια ή Διογένης Βαβυλώνιος και ο Πλούταρχος, όλα σήμερα χαμένα. Η Κοτζιά και ο Σωτηρούδης, που απέδωσαν το *Περί αλυπίας* του Γαληνού στα νέα ελληνικά το 2010, εξετάζουν ικανοποιητικά την παραμυθητική παράδοση.¹⁰

Η πυρκαγιά του 192, σύμφωνα με το *Περί αλυπίας*, κατέστρεψε τις ιδιόκτητες αποθήκες του Γαληνού, στις οποίες φύλασσε το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής των βιβλίων του. Εκτός από βιβλία, στις αποθήκες φύλασσε συμβόλαια, προσωπικές σημειώσεις, ασήμι, χρυσάφι, επάργυρα σκεύη, φάρμακα απλά (φυσικά, χωρίς καμιά επεξεργασία) και συγκείμενα (σκευάσματα φτιαγμένα από τον άνθρωπο), άρμενα, δηλαδή εργαλεία (μερικά από τα οποία είχε σχεδιάσει ο ίδιος με προπλάσματα από κερύ που είχε δώσει σε σιδηρουργούς)¹¹ και μεγάλες ποσότητες αντιδότηων. Μαθαίνουμε, επίσης, ότι πολλοί σύγχρονοί του χρησιμοποιούσαν τις αποθήκες του Γαληνού για τον ίδιο σκοπό, δηλαδή για τη φύλαξη βιβλίων και άλλων πολύτιμων αντικειμένων και ότι κατέβαλλαν υψηλό ενοίκιο για τη χρήση τους. Τις θεωρούσαν ασφαλείς, καθώς δεν ήταν ξύλινες (εκτός από τα παράθυρα), δεν συνόρευαν με ιδιωτικές οικίες και φρουρούνταν από στρατιώτες, καθώς σε εκείνη την περιοχή φυλάσσονταν τα αρχεία των τεσσάρων επιτρόπων του καίσαρα. Από ειρωνεία της τύχης λίγους μήνες νωρίτερα, φεύγοντας για τη θερινή του κατοικία στην Καμπανία, ο Γαληνός εναπόθεσε στην αποθήκη επιπλέον βιβλία, εργαλεία, φάρμακα

10. Π. Κοτζιά – Π. Σωτηρούδης, «Γαληνού *Περί αλυπίας*», *Ελληνικά* 60.1 (2010), σ. 63-150.

11. Ο όρος χρησιμοποιείται ήδη από τον Ιπποκράτη (βλ. στο ίδιο, σ. 99).

και ασημένια σκεύη, θεωρώντας ότι θα είναι περισσότερο ασφαλή εκεί από οπουδήποτε αλλού. Στην Καμπανία έμελλε να πληροφορηθεί την καταστροφή. Δεν επέδειξαν όλοι οι πληγέντες την ίδια νηφαλιότητα. Ο Γαληνός αναφέρει ότι πολλοί κυκλοφορούσαν στη Ρώμη με μαύρα ενδύματα για να επιδείξουν το πένθος τους, και μάλιστα κάποιος Κάλλιστος κατέληξε από αφόρητη απελπισία για την απώλεια.¹² Σε άλλο του έργο, με τίτλο *Των επιδημιών του Ιπποκράτους υπόμνημα*, ο Γαληνός διηγείται ξανά το περιστατικό και κατονομάζει τον εκλιπόντα Φιλίδη.¹³ Στην πυρκαγιά του 192 αναφέρονται, επίσης, ο Δίων Κάσσιος¹⁴ και ο Ηρωδιανός.¹⁵

Έχει ενδιαφέρον να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε την ακριβή θέση των αποθηκών. Ο Γαληνός στο *Περί αλυπίας* αναφέρει ότι βρισκονταν στην Ιερά οδό, κοντά στο τέμενος της Ειρήνης (βλ. εικόνα 1). Από το *Περί των ιδίων βιβλίων* μαθαίνουμε ότι τα περισσότερα βιβλιοπωλεία της Ρώμης ήταν συγκεντρωμένα στην οδό Vicus sandalarius.¹⁶ Τη μαρτυρία επιβεβαιώνουν τόσο ο Μαρτιάλης όσο και ο Γέλλιος.¹⁷ Από τα διαθέσιμα στοιχεία, επομένως, συνάγεται ότι οι αποθήκες, όπου φυλάσσονταν οι μεγάλες συλλογές βιβλίων, και τα βιβλιοπωλεία ήταν πολύ κοντά μεταξύ τους και σε πολύ κεντρικό σημείο. Να θυμηθούμε ότι υπάρχουν δύο σχολές στη σύγχρονη έρευνα: η πρώτη, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Birt,¹⁸ προωθεί την άποψη ότι η αρχαία Ρώμη αποτελούσε σπουδαίο κέντρο προώθησης της γνώσης, διέθετε πολλά βιβλιοπωλεία και εργαστήρια αντιγραφής, και έφτιαχνε και δικό της πάπυρο. Συνεχιστές αυτής της σχολής είναι οι Platthy¹⁹ και Marshall,²⁰ που υποστηρίζουν ότι υπήρχαν βιβλιοπωλεία και βιβλιοθήκες σε όλη την αυτοκρατορία και τα βιβλία ήταν εύκολα διαθέσιμα παντού. Στον αντίποδα βρίσκεται μια σχολή (ως νεότερο εκπρόσωπό της αναφέρω ενδεικτικά τον Winsbury²¹),

12. Γαληνός, *Περί αλυπίας* 7.

13. Γαληνός, *Των επιδημιών του Ιπποκράτους υπόμνημα* VI.8.

14. Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 72.24,1-2.

15. Ηρωδιανός, *Της μετά Μάρκον βασιλείας Ιστορία* 1.14.1-3.

16. Γαληνός, *Περί των ιδίων βιβλίων* 19,8.4.

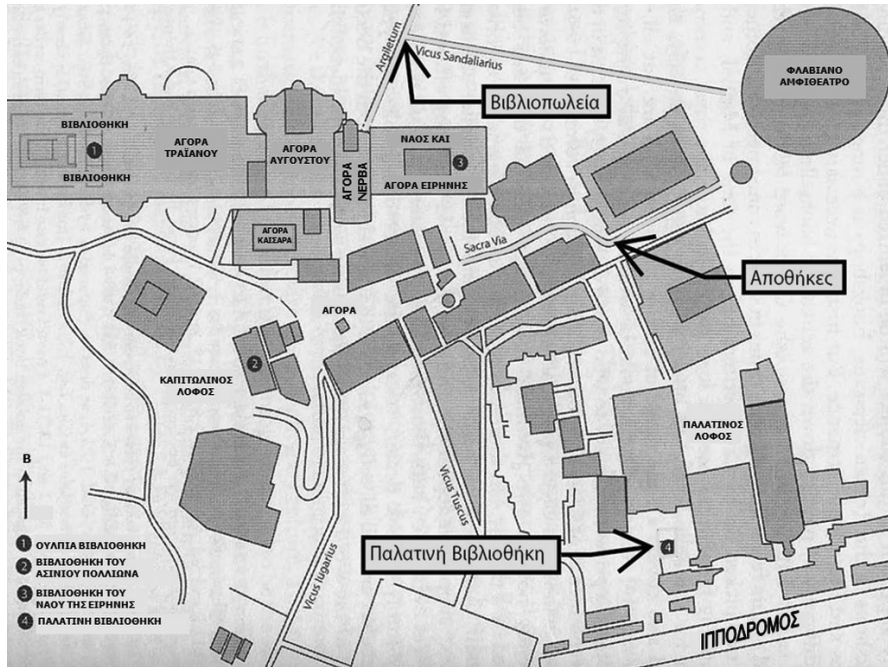
17. Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 1.2.7-8, 1.3.1, 1.117.9-12, Γέλλιος, *Αττικές νύκτες* 8.4.1.

18. T. Birt, *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*, Μόναχο 1913.

19. J. Platthy, *Sources on the Earliest Greek Libraries*, Άμστερνταμ 1968.

20. B. A. Marshall, «*Excerpta Oratio, the Other Pro Milone and the Question of Shorthand*», *Latomus* 46 (1987), σ. 730-736.

21. R. Winsbury, *The Roman Book*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2011 (2009¹).

Εικ. 1: Βιβλιοθήκες και βιβλιοπωλεία στην αρχαία Ρώμη.

Πηγή: Peter White, «Bookshops in the Literary Culture of Rome», στο: W. A. Johnson – H. N. Parker (επιμ.), *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Greece and Rome*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη κ.α., Oxford University Press, 2011, σ. 270.

που προειδοποιεί για τους κινδύνους μιας τόσο υπερβολικά ωραιοποιημένης εικόνας. Ομολογώ ότι δεν είμαι ακόμα έτοιμη να πάρω θέση. Ο Μαρτιάλης, πάντως, υπερηφανεύταν για την υποδοχή των έργων του στη Βιέννη,²² όπως και ο Πλίνιος ο Νεότερος στη Λυών.²³ Σύμφωνα με τον Πλίνιο, ο επικήδειος λόγος για τον γιο τού ρήτορα Μάρκου Ακυλίου Ρηγούλου κυκλοφόρησε σε χίλια αντίγραφα, προκειμένου να αγγίξει όσο το δυνατό μεγαλύτερο κοινό,²⁴ και ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του Μάρκου Τερέντιου Βάρρωνα διακινήθηκε εξίσου ευρέως.²⁵ Στο σημείο αυτό θα ήταν ίσως χρήσιμο να θυμηθούμε τα πάμπολλα τοιχογραφήματα

22. Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 7.88 και 11.3.

23. Πλίνιος ο Νεότερος, *Επιστολή* 8.12.2.

24. Πλίνιος, *Επιστολή* 4.7.2.

25. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 35.11.

της Πομπηίας,²⁶ στα οποία συναντάμε ένα πολύ μεγάλο αριθμό αποσπασμάτων από την κλασική γραμματεία²⁷ και τα οποία παραπέμπουν σε μια κοινωνία όπου η γραφή και η ανάγνωση δεν δείχνει να αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ανώτερων τάξεων.²⁸ Η Milnor έδειξε πειστικά ότι στη ρωμαϊκή Μεσόγειο άτομα από όλες τις κοινωνικές τάξεις και τα μορφωτικά επίπεδα αρέσκονταν να σχεδιάζουν τοιχογραφήματα.²⁹ Και αναρωτιέμαι: τι λόγους έχουμε να θεωρούμε ότι η Πομπηία ήταν διαφορετική από άλλες ρωμαϊκές πόλεις; Η άποψη ότι οι ανώτερες τάξεις δεν έγραφαν τοιχογραφήματα ανήκει στο 19ο αιώνα και απηχεί τις ανησυχίες του αιώνα αυτού.³⁰

Θα ήταν ίσως σκόπιμο να σταθούμε για λίγο σε δύο γαληνικά έργα, στο *Περί της τάξεως των ιδίων βιβλίων*, που συντάξε ο Γαληνός με σκοπό να υποδείξει στο κοινό του τη ενδεδειγμένη σειρά με την οποία πρέπει να προσεγγίζεται το έργο του, ώστε να αποτρέπονται παρανοήσεις, και το μεταγενέστερο *Περί των ιδίων βιβλίων*, που συντάξε ως αντίδραση στα ψευδεπίγραφα έργα που του αποδίδονταν, προκειμένου να ξεκαθαρίσει ποια έργα όντως του ανήκαν. Και τα δύο παρουσιάζουν κενά στην παράδοσή τους, είναι, ωστόσο, εξαιρετικά αποκαλυπτικά. Ο Γαληνός με σαφήνεια δηλώνει σε αυτά ότι κάποια συγγράμματά του δεν τα προόριζε για έκδοση, αλλά αποτελούσαν προσωπικές του σημειώσεις ή σημειώσεις συναδέλφων και μαθητών του, που τελικά κυκλοφόρησαν εν αγνοία του με το όνομά του και πληροφορήθηκε την κυκλοφορία τους μόνο εκ των υστέρων.³¹ Επειδή δεν τον ικανοποιούσαν απόλυτα, τα επεξεργάστηκε ξανά σε μεταγενέστερο στάδιο και τα επανέκδωσε αναθεωρημένα.³²

26. Η επιγραφή CIL 4.1904: *admiror o paries te non cecidisse ruinis qui tot scriptorum taedia sustineas* (= απορώ, τοίχε, που δεν πέφτεις σε ερείπια με τόσα πολλά βαρετά τοιχογραφήματα πάνω σου) χαραχτηκε τουλάχιστον δύο φορές στην Πομπηία.

27. Για ιδιαίτερα αποσπάσματα από την *Αινειάδα* του Βιργίλιου αλλά και οδηγίες σύνταξης μιας επιστολής (ό,τι δηλαδή περιείχε το διδακτικό πρόγραμμα) βλ. K. Milnor, «Literary Literacy in Roman Pompeii. The Case of Vergil's Aeneid», στο: W. A. Johnson – H. N. Parker (επιμ.), *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Greece and Rome*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη κ.α., Oxford University Press, 2011 (2009¹), σ. 288-319, σ. 290 και σ. 308.

28. L. Casson, *Libraries*, ό.π., σ. 110.

29. K. Milnor, «Literary Literacy», ό.π., σ. 292, σημείωση 9.

30. A. Mau, *Pompeii: Its Life and Art*, μτφρ F. W. Kelsey, Νέα Υόρκη 1902, σ. 491.

31. Γαληνός, *Περί της τάξεως των ιδίων βιβλίων* 19,49-50 και *Περί των ιδίων βιβλίων* 19,10 και 19,33-34.

32. Γαληνός, *Περί των ιδίων βιβλίων* 19,12.

Ορισμένοι συνάδελφοί του, μάλιστα, είχαν κάνει μικρές αλλαγές και προσθήκες σε έργα του και τα προωθούσαν αναιδώς ως δικά τους.³³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μου προξενεί κάποια εντύπωση το ότι δέχεται τις παρεμβάσεις στα κείμενα,³⁴ αρκεί, όπως εξηγεί, να διατηρείται το μήνυμα του συγγραφέα και να μην υπάρχει αλλοίωση αλλά αποσαφήνιση των νοημάτων.³⁵ Ο Γαληνός μάς δείχνει κάτι που για τα σύγχρονα δεδομένα είναι καταδικαστέο ή τουλάχιστον απίστευτα προκλητικό: έναν κόσμο όπου οι παρεμβάσεις στα κείμενα ήταν μια ιδιαίτερα συνηθισμένη πρακτική και όπου οι συγγραφείς είχαν περιορισμένο έλεγχο στη νόθευση των έργων τους. Στο *Περί δυσπνοίας* ο Γαληνός ομολογεί ότι έχει πλήρη επίγνωση πως κάποια συγγράμματά του κυκλοφορούσαν στην αγορά αλλοιωμένα, ο δε τόνος της ομολογίας δεν αφήνει αμφιβολία ότι είχε αποδεχθεί πως αυτό ήταν απολύτως αναπόφευκτο.³⁶

Ο Γαληνός αποκαλύπτει στο *Περί των ιδίων βιβλίων* πως είχε αντιληφθεί ότι κάποιοι δούλοι, που είχε στην κατοχή του, είχαν κλέψει και εκδώσει ημιτελή συγγράμματά του χωρίς να ζητήσουν και να λάβουν προηγουμένως την έγκρισή του.³⁷ Το περιστατικό μάς θυμίζει όσα διηγείται ο Κικέρωνας, όταν παρακάλεσε το 56 π.Χ. τον Αττικό³⁸ να του στείλει δύο *librariolis*, το Διονύσιο και το Μενόφιλο (πιθανώς δούλοι και οι δύο), προκειμένου να βοηθήσουν τον απελεύθερο Τυραννίωνα –που είχε ήδη αξιοθαύμαστη εμπειρία στην ταξινόμηση βιβλίων—³⁹ να ταξινομήσει τη βιβλιοθήκη του Κικέρωνα.⁴⁰ Ο ένας όμως από αυτούς, ο Διονύσιος, έκλεψε μεγάλο αριθμό βιβλίων από τη συλλογή και αργότερα εμφανίστηκε στη Δαλματία προσποιούμενος τον απελεύθερο.⁴¹ Τα περιστατικά μάς δείχνουν μορφωμένους δούλους και απελεύθερους να κινούνται με άνε-

33. Στο ίδιο 19,17.

34. *Επανόρθωσις* είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Γαληνός.

35. Γαληνός, *Περί δυσπνοίας* Γ', 7.894.

36. Στο ίδιο, 7.892. Βλ. επίσης L. D. Reynolds – N. G. Wilson, *Αντιγραφείς και εκδότες*, μτφρ Ν. Παναγιωτάκης, Αθήνα, MIET, 2001.

37. Γαληνός, *Περί των ιδίων βιβλίων* 19,41.

38. Βλ. παρακάτω, υποσ. 47-49.

39. Ο Τυραννίων διέθετε, σύμφωνα με τη Σούδα, εντυπωσιακή προσωπική συλλογή βιβλίων βλ., επίσης, Κικέρωνας, *Επιστολή 61* και Κωνσταντίνος Στάικος, *Βιβλιοθήκη: Από την αρχαιότητα έως την Αναγέννηση*, Αθήνα 1996, σ. 49-51· του ίδιου, *Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό*, τ. 2, Αθήνα 2006, σ. 83.

40. Όταν ολοκληρώθηκε η ταξινόμηση των βιβλίων, ο Κικέρωνας ένωσε ότι το σπίτι του απέκτησε ψυχή: *mens addita videtum meis aedibus* (Κικέρωνας, *Προς οικείους* 4.8).

41. Στο ίδιο, 13.77.3.

ση στο χώρο του βιβλίου.⁴² Και άλλες πηγές το επιβεβαιώνουν ή μας αφήνουν αυτή την αίσθηση. Στις *Αττικές νύκτες* πολύ συχνά δούλοι εμφανίζονται να διαβάζουν σε ομηγύρεις.⁴³ Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι στα λατινικά η λέξη *liber* έχει δύο σημασίες: απελεύθερος αλλά και βιβλίο.

Τι περιείχε η βιβλιοθήκη του Γαληνού; Ο Γαληνός αναφέρει στο *Περί αλυπίας* ότι ανάμεσα σε άλλα βιβλία η πυρκαγιά τού στερήσε *αντίγραφα ή αυτόγραφα* (δεν είναι σαφές στον κώδικα ποιο από τα δύο)⁴⁴ του Καλλίνου, του Αττικού και του Πεδουκαίου, *αρισταρχεία* (βλ. παρακάτω), τον Πλάτωνα του Παναίτιου, βιβλία του Αριστοτέλη, του Θεόφραστου, του Εύδημου, του Κλειτο(μάχου), του Φαινία και του Χρύσιππου, που είχε διορθώσει ο ίδιος και ετοιμαζόταν να τα εκδώσει, ψευδεπίγραφα και άγνωστα έργα του Θεόφραστου. Ο Καλλίνος και ο Αττικός μνημονεύονται από τον σύγχρονο του Γαληνού Λουκιανό, στο *Προς τον απαίδευτον και πολλά βιβλία αγοράζοντα*, ως βιβλιογράφοι, που μπορεί να σημαίνει αντιγραφείς αλλά και εκδότες.⁴⁵ Υπάρχει, βέβαια, και άλλος Καλλίνος στον εκδοτικό χώρο, από την Ερμιόνη, μαθητής του φιλόσοφου Λύκωνα από την Αλεξάνδρεια Τρωάδα, που ηγείτο του Περίπατου επί 44 έτη, τον οποίο μνημονεύει στις αρχές του 3ου μεταχριστιανικού αιώνα ο Διογένης Λαέρτιος, όταν αναφέρεται στη διαθήκη του Λύκωνα, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος κληροδοτούσε τα *ανεγνωσμένα βιβλία* σε έναν απελευθερό του και τα ανέκδοτα στον Καλλίνο, *όπως επιμελώς αυτά εκδώ*.⁴⁶ Υποθέτω ότι ο Αττικός είναι ο φίλος και φιλολογικός σύμβουλος του Κικέρωνα, ο οποίος ασχολείτο με το εμπόριο καλλιτεχνικών έργων και θησαυρών, και είχε οργανώσει ένα βιβλιογραφικό εργαστήριο στην έπαυλή του, στον Κυρινάλιο λόφο, και ένα άλλο στην Αθήνα.⁴⁷ Το έργο τού Κικέρωνα βρίθκει από αναφορές στον Αττικό, στους γραφείς του (*librarii*)

42. Σύμφωνα με τον L. Casson, *Libraries*, ό.π., σ. 37, είναι αρκετά πιθανό οι εργαζόμενοι στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας να ήταν δούλοι. Βλ., επίσης, William Fitzgerald, *Slavery and the Roman Literary Imagination*, Roman Literature and Its Contexts, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2000.

43. Γέλλιος, *Αττικές νύκτες* 3.9.1. Ο Σενέκας, *Επιστολή* 27.5, εκφράζεται περιφρονητικά για τον εύπορο Καλβίσιο Σαβίνο, ο οποίος είχε στην κατοχή του δούλους που μπορούσαν να απομνημονεύσουν και να απαγγείλουν κατά παραγγελία ολόκληρο τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Είναι πολύ πιθανό, ωστόσο, ότι οι περισσότεροι καλεσμένοι του Σαβίνου δεν θα συμμερίζονταν την αυστηρή κριτική του Σενέκα.

44. *Αντίγραφα* διαβάζει η Millot, *αυτόγραφα* η Κοτζιά και ο Σωτηρούδης.

45. Λουκιανός, *Προς τον απαίδευτον και πολλά βιβλία αγοράζοντα* 2, 24 και 103.

46. Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων* 5.73.

47. Κ. Στάικος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 2, σ. 93.

και στην εκδοτική δραστηριότητά του, που είχε σκοπό να κάνει γνωστό το έργο του Κικέρωνα καθώς και άλλων (*divulgare*).⁴⁸ Οι επιστολές του Κικέρωνα προς τον Αττικό καλύπτουν το χρονικό διάστημα 68-44 π.Χ. και αποτελούν σπουδαία πηγή για τη βιβλιολογική αναζήτηση.⁴⁹ Από ευτυχή συγκυρία σώζεται μια λακωνική επιγραφή του 2ου αιώνα, στην οποία ο Σέξτος Πεδουκαίος Διονύσιος εμφανίζεται ως βιβλιοπώλης.⁵⁰ Ο Αρίσταρχος είναι ο Αλεξανδρινός κριτικός και εκδότης του πρώτου μισού του 2ου προχριστιανικού αιώνα, γνωστός για το έργο του στον Όμηρο, οπότε *αρισταρχεία* θα πρέπει να σημαίνει ομηρικά κείμενα εκδεδομένα υπό την επιμέλεια του Αρίσταρχου.⁵¹ Ο Παναίτιος είναι ο πλατωνίζων στωικός από τη Ρόδο του δεύτερου μισού του 2ου προχριστιανικού αιώνα.⁵² Ο Αριστοτέλης και οι μαθητές του Θεόφραστος, Εύδημος, Κλειτομάχος, όπως και ο στωικός Χρύσιππος, δεν χρειάζονται συστάσεις. Ο Γαληνός τους αναφέρει και στο *Περί των ιδίων βιβλίων*. Ο Φαινίας που δεν είναι τόσο γνωστός, αναφέρεται από τον Ιωάννη Φιλόπονο, στις αρχές του 6ου αιώνα, ως μαθητής του Αριστοτέλη.

Ο Nutton υπολόγισε ότι μονάχα τα έργα που συντάξε ο Γαληνός θα καταλάμβαναν τουλάχιστον 600 με 700 κύλινδρους στη βιβλιοθήκη του.⁵³ Πόσο μεγάλο ήταν το εύρος της συλλογής του Γαληνού και πόσα έργα καταστράφηκαν δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε. Το συγγραφικό του έργο φανερώνει άνδρα ιδιαίτερα μορφωμένο και εύπορο που θα είχε στην κατοχή του πλούσια βιβλιοθήκη. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος δήλωνε στα μέσα του 1ου μεταχριστιανικού αιώνα ότι ήταν ο ευτυχής κάτοχος

48. C. Jones, «Books and Libraries in a newly-discovered Treatise of Galen», *JRA* 22 (2009), σ. 390-397 (σ. 392) και Κ. Στάικος, *Βιβλιοθήκη*, ό.π., τ. 2, σ. 104-105.

49. Βλ. για παράδειγμα Κικέρωνα, *Επιστολή* 13.12 και 13.22.

50. Βλ. τη λακωνική επιτύμβια στήλη του *bibliopola* Σέξτου Πεδουκαίου Διονύσιου στο *CIL* 6.9218. Ο Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 4.72.2, μνημονεύει τον *bibliopola* Τρύφωνα. Και σε παπύρους συναντάμε βιβλιοπώλες: βλ. για παράδειγμα P.Petaus 30. Ο Σενέκας μιλά για έναν *librarius* με το όνομα Δόρος και εννοεί βιβλιοπώλη (επί Αυγούστου θεωρεί ο R. Winsbury, *Roman Book*, ό.π., σ. 63), που πουλούσε έργα του Κικέρωνα και του Λίβιου.

51. T. L. Heath, *Aristarchus of Samos*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2013 (1913¹).

52. C. Jones, «Books and Libraries», ό.π., σ. 391.

53. Vivian Nutton, «Galen's Library», στο: C. Gill – T. Whitmarsh – J. Wilkins (επιμ.), *Galen and the World of Knowledge*, Κέιμπριτζ κ.α., Cambridge University Press, 2012 (2009¹), σ. 19-34 (σ. 20-21).

2.000 τίτλων.⁵⁴ Μια άλλη ιδιωτική συλλογή στη Βίλα των Παπύρων, στο Ηράκλειο της Καμπανίας, γνωρίζουμε ότι αριθμούσε τουλάχιστον 1.400 παπύρινους κύλινδρους το 79 μ.Χ., όταν καταστράφηκε από την έκρηξη του Βεζούβιου.⁵⁵ Ο Κικέρωνας, ο Βάρρων και ο Αττικός είχαν πλούσιες συλλογές βιβλίων.⁵⁶ Ο Κικέρωνας είχε επτά βιβλιοθήκες στις αντίστοιχες επαύλεις του (στο Άρπινο, στο Τούσκουλο, στο Άντιο, στη Φόρμια, στην Πομπηία και αλλού) και διατηρούσε, όπως και ο Αττικός, προσωπικό που εργαζόταν σε αυτές.⁵⁷ Ο Γαληνός στο έργο του αναφέρει συχνά –με θαυμασμό και μοιάζει να έχει μελετήσει σε βάθος– έργα του Όμηρου, του Ευριπίδη,⁵⁸ του Ιπποκράτη, του Πλάτωνα, του Θουκυδίδη⁵⁹ και του Αριστοφάνη,⁶⁰ οπότε δικαιούμαστε ίσως να υποθέσουμε ότι θα είχε στην κατοχή του κάποια έργα των αγαπημένων του συγγραφέων και δεν θα βασιζόταν μόνο στο δανεισμό βιβλίων από βιβλιοθήκες, πάτρωνες και φίλους.⁶¹

Ο Γαληνός δηλώνει ότι στην πυρκαγιά έχασε *υπομνήματα* που προορίζονταν για δική του χρήση, άλλα χρήσιμα στους άλλους και πάμπολλες σύντομες περιλήψεις ιατρικών και φιλοσοφικών βιβλίων, που προορίζονταν ως βοήθεια για τη μνήμη. Ο όρος *υπόμνημα* απαντά στο Γαληνό ιδιαίτερα συχνά με τις εξής σημασίες: προσωπικές σημειώσεις για τη βοήθεια της μνήμης, καταγραφή του περιεχομένου μιας διάλεξης προς χρήση αυτών που ήδη την άκουσαν, πραγματεία, αλλά και εξηγητικό κείμενο για το έργο ενός άλλου συγγραφέα. Ξεχωριστή μνεία (εν συντομία, ωστόσο) κάνει ο Γαληνός στην απώλεια της πραγματείας του *Περί*

54. Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, προοίμιο 17.

55. G. W. Houston, «Papyrological Evidence for Book Collections and Libraries in the Roman Empire», στο: W. A. Johnson – H. N. Parker (επιμ.), *Ancient Literacies*, ό.π., σ. 233.

56. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.3.

57. Κ. Στάικος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 2, σ. 5.

58. V. Nutton, «Galen's Library», ό.π., σ. 30.

59. Στο *ίδιο*, σ. 25.

60. Στο *ίδιο*, σ. 29.

61. Βλ. Gill – Whitmarsh – Wilkins (επιμ.), *Galen and the World of Knowledge*, ό.π., σ. 25, όπου υποστηρίζεται ότι ο Γαληνός δεν έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για το έργο του Ηρόδοτου· ο R. Chiaradonna, «Galen and Middle Platonism», στο *ίδιο*, σ. 243-260, υποστηρίζει ότι ο Γαληνός θαύμαζε τον Πλάτωνα αλλά όχι τους σύγχρονούς του πλατωνιστές· ο P. J. van der Eijk, «Aristotle! What a Thing for You to Say! Galen's Engagement with Aristotle and Aristotelians», στο *ίδιο*, σ. 261-281, υποστηρίζει ότι διαφωνούσε σε κρίρια σημεία με τον Αριστοτέλη, ενώ ο T. Tieleman, «Galen and the Stoics, or: the Art of not Naming», στο *ίδιο*, σ. 282-299, αναφέρει ότι δεχόταν επιλεκτικά τα στωικά διδάγματα.

συνθέσεων φαρμάκων. Εκτενέστερη μνεία κάνει ο Γαληνός και συμπεραίνουμε ότι το έργο αυτό θα του ήταν ιδιαίζόντως προσφιλές σε μια γλωσσολογική πραγματεία⁶² που συνέταξε ο ίδιος, στην οποία μελετούσε την αττική και την κοινή στην αρχαία τραγωδία και στους πεζογράφους και ήταν χωρισμένη σε δύο μέρη. (Η σχέση του Γαληνού με τον αττικισμό ήταν αμφίθυμη, αλλά αυτό δεν μας αφορά εδώ, έχει, άλλωστε, ήδη εξεταστεί επαρκώς.⁶³) Από σύμπτωση τα αντίγραφα του δεύτερου μέρους της πραγματείας (που απαρτιζόταν συνολικά από 48 βιβλία) είχαν μεταφερθεί στην Καμπανία και, εάν η πυρκαγιά ξεσπούσε δύο μήνες αργότερα, θα είχε πιθανώς προλάβει να μεταφέρει και να σώσει το σύνολο του έργου. Ο Γαληνός αποκαλύπτει ότι είχε φροντίσει να φτιάξει αντίγραφα όλων των έργων του που προορίζονταν για έκδοση, ότι σκόπευε να έχει αντίγραφα των έργων του στην Καμπανία, ότι οι φίλοι του στην Πέργαμο ζητούσαν να τους αποσταλούν όλες οι μελέτες που συνέταξε, προκειμένου να τοποθετηθούν σε δημόσια βιβλιοθήκη, και ότι σε άλλες πόλεις φίλοι και θαυμαστές του είχαν κάνει το ίδιο.

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο κατάρτισε ο Γαληνός τη συλλογή των βιβλίων του, μαθαίνουμε από το *Περί αλυπίας* ότι ένας συμπολίτης και συμφοιτητής του, με το όνομα Τεύθρας, είχε κληρονομήσει τα κείμενα του ιατρού Ευμένη και τα κληροδότησε στο Γαληνό, λίγο καιρό αφότου έφθασε στη Ρώμη. Ένας άλλος κληρονόμος ενός συλλέκτη ιατρικών συνταγών παλαιών και σύγχρονων ιατρών τού τις χάρισε αυθόρμητα. Οι συνταγές φυλάσσονταν μέσα σε δύο διπλωμένα φύλλα περγαμηνής. Για κάποιες ο συλλέκτης είχε πληρώσει περισσότερα από 100 χρυσά νομίσματα. Από την πυρκαγιά διασώθηκαν μόνο λιγότες συνταγές φαρμάκων. Να θυμηθούμε ότι ο Λουκιανός αναφέρει ότι ένα υποτιθέμενο βιβλίο του Τισία πουλήθηκε έναντι 30 χρυσών νομισμάτων,⁶⁴ ο Μαρτιάλης παραδίδει ότι το δέκατο τρίτο βιβλίο του πωλήθηκε από το βιβλιοπώλη Τρύφωνα για τέσσερις σηστέριους,⁶⁵ ενώ ένα άλλο προσεγμένο (άραγε εννοεί εικονογραφημένο και επαλειμμένο με λάδι κέδρου, όπως περιγράφει τις προσεγμένες εκδόσεις ο Μαρτιάλης κάπου

62. Ο Γαληνός αναφέρει επίσης ότι είχε κάνει μια επιτομή σε 6.000 στίχους του γλωσσολογικού έργου των 50 βιβλίων του Δίδυμου.

63. H. von Staden, «Galen and the “Second Sophistic”», στο: R. Sorabji, *Aristotle and After*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Suppl. 68, Λονδίνο 1997, σ. 33-55.

64. Λουκιανός, *Ψευδολογιστής ή Περί της αποφράδος* 30.

65. Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 13.3.2.

αλλού;⁶⁶) πωλήθηκε από το βιβλιοπώλη Άτρεκτο για 20 νομίσματα.⁶⁷

Όσον αφορά την ηλικία των βιβλίων που ανήκαν στη συλλογή του Γαληνού, μπορούμε να εικάσουμε ότι δεν ήταν όλα σύγχρονα. Στο έργο *Το Ιπποκράτους κατ' ιητρείον βιβλίον και Γαληνού εις αυτό υπόμνημα* ο Γαληνός σημειώνει ότι δεν είναι διόλου ασυνήθιστο κάποιιο να έχουν στην κατοχή τους χειρόγραφα τριακοσίων ετών.⁶⁸ Και στη Βίβα των Παπύρων γνωρίζουμε ότι υπήρχαν παλαιά χειρόγραφα, ορισμένα, μάλιστα, είχαν παραχθεί περισσότερο από διακόσια έτη πριν.⁶⁹

Στο *Περί αλυντίας* ο Γαληνός επιμένει ότι αδιαφορεί για τους σωματικούς πόνους, αρκεί να μην τον αποτρέπουν από το να συζητεί με ένα φίλο και να καταλαβαίνει, όταν του διαβάζουν ένα βιβλίο, και παρουσιάζει το διάβασμα βιβλίου σε άλλο πρόσωπο ως κάτι το απόλυτα σύνηθες. Ταλάνισε τους μελετητές το ερώτημα κατά πόσο οι άνθρωποι της αρχαιότητας βασιζόνταν για την προώθηση της γνώσης στην κατ' ιδίαν ανάγνωση και κατά πόσο στην ακρόαση από ανάγνωση άλλων. Φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένη στη ρωμαϊκή αρχαιότητα η δημόσια απαγγελία έργου, *recitatio*, σε κοινό που είχε προσκαλέσει ο συγγραφέας,⁷⁰ την κρίση του οποίου εμπιστευόταν με σκοπό να ακούσει τα σχόλια των προσκαλεσμένων πριν από την επίσημη κυκλοφορία του έργου.⁷¹ Την εποχή του Γαληνού λεγόταν ότι η καθιέρωση του θεσμού της *recitatio* οφείλεται στον Ασίνιο Πολλίωνα το 30 π.Χ., όμως τα επιγράμματα του Καλλίμαχου και του Ασκληπιάδη μαρτυρούν ότι η προέλευση ανάγεται τουλάχιστον στην ελληνιστική αλεξανδρινή σχολή.⁷² Η *recitatio* αποτελούσε έναν τρόπο επιβολής του καλλιτέχνη στο κοινό. Η καθιερωμένη πορεία φαίνεται, από τη μέχρι στιγμής έρευνά μου, ότι ήταν το διάβασμα και η έρευνα κατ' ιδίαν, μετά η συγγραφή, μετά η *recitatio*, κατόπιν η κυκλοφορία προσχέδιου σε φίλους, μετά η διόρθωση

66. Στο ίδιο 3.2.6.

67. Στο ίδιο 1.117.17.

68. Γαληνός, *Το Ιπποκράτους κατ' ιητρείον βιβλίον και Γαληνού εις αυτό υπόμνημα* 18.2.630 (Kühn).

69. G. W. Houston, «Papyrological Evidence», στο: W. A. Johnson – H. N. Parker (επιμ.), *Ancient Literacies*, ό.π., σ. 250. Έρευνες σε απορρίμματα επέτρεψαν στο Houston να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα περισσότερα βιβλία στη Μεσόγειο κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα είχαν διάρκεια ζωής που έφθανε τα 100 με 200 χρόνια (στο ίδιο, σ. 251).

70. Em. Valette-Cagnac, *La lecture à Rome: rites et pratiques*, Παρίσι 1997, σ. 111-170.

71. Πλίνιος, *Επιστολή* 5.12, *Επιστολή* 7.17 και *Επιστολή* 8.21.

72. Κ. Στάικος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 2, σ. 143.

και ακολουθούσε η επίσημη κυκλοφορία (η *editio* του έργου).⁷³ Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η *recitatio* αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της πνευματικής⁷⁴ και της κοινωνικής ζωής της πρωτεύουσας,⁷⁵ ότι μόνο έργα εν ζώή συγγραφέων απαγγέλλονταν στις *recitatio*, ότι δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου ευκαιρίες να ακούσει κανείς ποίηση από προηγούμενες γενεές,⁷⁶ αλλά και ότι η *recitatio* ήταν ένα γεγονός χωρίς επιπτώσεις,⁷⁷ μια βαρετή κοινωνική υποχρέωση που δεν αποτέλεσε ποτέ υποκατάστατο της κατ' ιδίαν ανάγνωσης.⁷⁸ Ο Πλίνιος ο Νεότερος αποτελεί σπουδαία –και σύγχρονη του Γαληνού– πηγή για την πρακτική:⁷⁹ επί μήνες, αναφέρει, παρακολουθούσε απαγγελίες καθημερινά.⁸⁰ Κάποιοι από τους παρευρισκόμενους έφευγαν κρυφά, κάποιοι φανερά, προτού ολοκληρωθεί η απαγγελία, και δηλώνει ότι μετά από τη *recitatio* του Πανηγυρικού του, που διήρκεσε δύο ημέρες, είχε επίγνωση ότι απήγγειλε σε λίγους αυτό που προορίζεται να διαβαστεί από πολλούς.⁸¹ Αλλού ο Πλίνιος κάνει λόγο για *recitatio* τριήμερης διάρκειας.⁸² Επίσης, δηλώνει με σαφήνεια: *nec vero ego dum recito laudari, sed dum legor cupio* (= δεν επιθυμώ τον έπαινο κατά τη διάρκεια της *recitatio* αλλά κατά την κατ' ιδίαν ανάγνωση).⁸³ Τέλος, εκφράζει την αμηχανία του σχετικά με την ενδεδειγμένη κίνηση των χεριών και των ματιών του, κατά τη διάρκεια της απαγγελίας των έργων του από άλλον, στο να παραμένει αδρανής ή να δίνει έμφαση στο κείμενο.⁸⁴

Το *Oxford Classical Dictionary*, στην έκδοση του 1984, αναφέρει: «throughout antiquity reading was always meant reading aloud».⁸⁵ Ο

73. Holt N. Parker, «Books and Reading Latin Poetry», στο: W. A. Johnson – H. N. Parker (επιμ.), *Ancient Literacies*, ό.π., σ. 186-219 (σ. 208, σημείωση 85).

74. R. Winsbury, *Roman Book*, ό.π., σ. 97.

75. H. N. Parker, «Books and Reading», ό.π., σ. 187.

76. Στο ίδιο, σ. 210.

77. F. Dupont, «Recitatio and the Reorganization of the Space of Public Discourse», στο: T. Habinek – A. Schiesaro (επιμ.), *The Roman Cultural Revolution*, Κέιμπριτζ 1997, σ. 44-50 (σ. 48).

78. H. N. Parker, «Books and Reading», ό.π., σ. 213.

79. R. Winsbury, *Roman Book*, ό.π., σ. 101 και Paria Marchesi (επιμ.), *Pliny the Book-Maker*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015.

80. Πλίνιος Νεότερος, *Επιστολή 1.13*.

81. Στο ίδιο 3.18.9.

82. Στο ίδιο 4.27.

83. Στο ίδιο 7.17.7.

84. Στο ίδιο 2.19.

85. Βλ. επίσης Αριστοτέλης, *Ρητορική 1413^b12*, όπου αναφέρεται ότι ορισμένα έργα προορίζονται να διαβαστούν και άλλα να απαγγελθούν.

Αυγουστίνος εκπλήσσεται, όταν βλέπει τον Αμβρόσιο να αναγιγνώσκει μόνος του, και μάλιστα χωρίς να ακούγεται η φωνή του.⁸⁶ Από όσο γνωρίζω, ο Balogh πρώτος διατύπωσε με έμφαση το 1927 την άποψη ότι οι αρχαίοι διάβαζαν αποκλειστικά φωναχτά.⁸⁷ Ο Quin σε ένα άρθρο του με μεγάλη επιρροή, υποστήριξε ότι τα βιβλία δεν ήταν το κύριο μέσο με το οποίο ένα έργο γινόταν γνωστό στο κοινό.⁸⁸ Το αρχαίο κείμενο λειτουργούσε όπως λειτουργεί σήμερα η παρτιτούρα στη μουσική, ως βοήθεια για τη μνήμη (*aide memoire*).⁸⁹ Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής των κειμένων κατέληγε να δραματοποιηθεί στη σκηνή.⁹⁰ Το θέατρο ήταν ο κατεξοχήν χώρος παρουσίασης της κλασικής μυθολογίας και της λαϊκής κουλτούρας,⁹¹ όπως και η *recitatio*, οι συνεστιάσεις, η αγορά και τα λουτρά. Η ελληνορωμαϊκή κοινωνία ήταν προφορική: («human memory was the library of society».)⁹² Ο Knox δεν έπεισε όσο θα έπρεπε ότι το ιδιωτικό σιωπηλό διάβασμα δεν ήταν κάτι περίεργο στην αρχαιότητα.⁹³

Έχει ταυτόχρονα διατυπωθεί από τον Kenney η άποψη ότι σχεδόν όλα τα βιβλία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα γράφονταν για να διαβαστούν.⁹⁴ Ο Parker, σε ένα ευφυές πρόσφατο άρθρο του, υποστήριξε ότι

86. Αυγουστίνος, *Εξομολογήσεις* 6.3.

87. J. Balogh, «Voces paginarum: Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens», *Philologus* 82 (1927), σ. 84-109 και 202-240.

88. K. Quin, «The Poet and His Audience in the Augustan Age», *ANRW* II.30.1 (1982), σ. 75-180, 82, 83 σημ. 23, 90-91 και 145.

89. R. Winsbury, *Roman Book*, ό.π., σ. 122 και 163.

90. Στο ίδιο, σ. 160.

91. Στο ίδιο, σ. 172.

92. H. Curtis Wright, *The Oral Antecedents of Greek Librarianship*, Brigham University Press, Πρόβο, Γιούτα 1977, σ. ix (εισαγωγή J. H. Shera).

93. B. M. W. Knox, «Silent Reading in Antiquity», *GRBS* 9 (1968), σ. 421-435. Ο Κικέρωνας, στο *Περί ορίων, αγαθών και κακών* 3.7-10, διηγείται ότι, όταν επισκέφθηκε τη βίβλα του Λούκουλλου, με σκοπό να βρει εκεί κάποια βιβλία του Αριστοτέλη, συνάντησε τον Κάτωνα να κάθεται στη βιβλιοθήκη περιτριγυρισμένος από στωικούς φιλόσοφους και να διαβάζει μόνος του. Ο Πλούταρχος, στο *Βίοι παράλληλοι* 68-70, αναφέρει ότι ο Κάτωνας διάβαζε μόνος του τον *Φαίδωνα*, προτού αυτοκτονήσει (βλ. επίσης Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 43.11.2-5). Ο Οράτιος περιγράφει μια τυπική μέρα του, που περιλαμβάνει διάβασμα κατ' ιδίαν (Οράτιος, *Σάτυρες* 1.6.122-123). Ο Σενέκας, *Επιστολή 46*, και ο Πλίνιος, στο H. N. Parker, «Books and Reading», ό.π., σ. 197-198, σημ. 37, περιγράφουν την ιδανική τους μέρα που περιλαμβάνει διάβασμα κατ' ιδίαν (βλ. επίσης Σενέκας, *Επιστολή 65.1*). Ο Πλίνιος διάβαζε έναν τόμο του Λίβιου σιωπηλά δίπλα στη μητέρα του, όταν ο Βεζούβιος εξερράγη (βλ. H. N. Parker, «Books and Reading», ό.π., σ. 198).

94. E. J. Kenney, «Books and Readers in the Roman World», στο: E. J. Kenney

«much that was written was not recited; nothing was recited that was not written»,⁹⁵ προσπαθώντας να καταρρίψει την ιδέα ότι η ρωμαϊκή λογοτεχνία έπρεπε να δραματοποιηθεί σε παράσταση προκειμένου να υπάρξει, καθώς και την ιδέα ότι η ελληνορωμαϊκή ποίηση προοριζόταν να ακουστεί και όχι να διαβαστεί.⁹⁶ Και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα βιβλία και όχι οι παραστάσεις ήταν το κύριο μέσο με το οποίο οι ποιητές γίνονταν γνωστοί στον κόσμο,⁹⁷ όπως και ότι οι Ρωμαίοι είχαν την ίδια αναλογία σιωπηλού και δημόσιου διαβάσματος με τους Έλληνες.⁹⁸ Από τις *Αττικές νύκτες* του Γέλλιου, όπως ελπίζω να δείξω στη συνέχεια, προκύπτει ότι οι Ρωμαίοι είχαν πολύ περισσότερες ευκαιρίες δημόσιου διαβάσματος από τους Έλληνες. Ο Winsbury στην εξαιρετική του μελέτη προσπαθεί να πείσει, και αυτή την εικόνα αποκόμισα και εγώ από τη μέχρι στιγμής έρευνά μου, ότι τα βιβλία είχαν προφορική και γραπτή χρήση, ανήκαν στις ανώτερες τάξεις, αλλά απηχούσαν τη λαϊκή κουλτούρα. Ο Κουντιλιανός ήταν πολύ ακριβής όταν παρατηρούσε: *alia vero audientis, alia legentis magis adiuvant* (= ορισμένα έργα ωφελούν με την [ενδείκνυνται για] ακρόαση, ενώ άλλα με το [για] διάβασμα).⁹⁹

Οι *Αττικές νύκτες* είναι άκρως διαφωτιστικές. Παρουσιάζουν έναν κόσμο που βασίζεται εξίσου στον γραπτό και στον προφορικό λόγο για τη διάδοση της γνώσης.¹⁰⁰ Είναι ένα κείμενο τόσο πλούσιο σε πληροφορίες για τα βιβλία που θα έπρεπε να αποτελεί τη «Βίβλο» των απανταχού

(επιμ.), *Cambridge History of Classical Literature*, τ. II, 3-50, 1982, σ. 3 και 12.

95. H. N. Parker, «Books and Reading», *ό.π.*, σ. 217.

96. Στο *ίδιο*, σ. 186-219.

97. Ο Πλίνιος και ο Μαρτιάλης υποστηρίζουν ότι η ποίηση δεν κυκλοφορούσε προφορικά αλλά σε βιβλία (βλ. στο *ίδιο*, σ. 219).

98. Στο *ίδιο*, σ. 194.

99. Κουντιλιανός, *Ρητορική εκπαίδευση* 10.1.16. Βλ. επίσης Κικέρωνας, *Ερωτήσεις τυσκυλανές* 5.116, όπου ο Κικέρωνας υποστηρίζει ότι μεγαλύτερη απόλαυση προσφέρει η ανάγνωση της λυρικής ποίησης παρά το άκουσμά της.

100. Αύλος Γέλλιος, *Αττικές νύκτες* 2.11.1: *scriptum est in libris*: είναι γραμμένο σε βιβλία, 2.23.1: *lectitamus*: διαβάζουμε, 2.24.2: *legi adeo nuper*: μόλις πρόσφατα διάβασα, 3.4.1: *in libros... scriptum esse*: είναι γραμμένο σε βιβλία, 14.2.1: ο συγγραφέας διαβάζει ελληνικά και λατινικά βιβλία, 4.3.1: *memoriae traditum est*: λέγεται από την παράδοση, 13.21.1: ο συγγραφέας μαθαίνει κάτι από προφορική πηγή, 15.4 και 19.13: μεταφέρει συζήτηση, 17.19: μεταφέρει ότι άκουσε από το Φαβρόνιο να λέει, 1.23.1: συνάγουμε ότι στην αρχαιότητα ενίοτε μια ιστορία αρχικά κυκλοφορούσε προφορικά και ύστερα καταγράφονταν, 5.21.3: κάποιος επαναλαμβάνει σε προφορικές συζητήσεις κάτι που βρήκε στα βιβλία, 17.2.1: ο συγγραφέας, όταν διαβάζει ένα βιβλίο, προσπαθεί στη συνέχεια να ανακαλέσει τα αξιόλογα αποσπάσματα.

βιβλιόφιλων. Οι πληροφορίες μας για τη ζωή και τη δράση του Aulus Gellius είναι ελάχιστες, ξέρουμε μόνο ό,τι μας παρέχει ο ίδιος στο έργο, δηλαδή ότι έζησε στις αρχές του 2ου αιώνα στη Ρώμη και στην Αθήνα, εργάστηκε για μια περίοδο ως *judex* και υπήρξε φίλος του Ηρώδη του Αττικού. Στο προοίμιο δηλώνει ότι θεωρεί τις *Αττικές νύκτες* ελαφρύ ανάγνωσμα (για μορφωμένους θα μου επιτρέψετε να προσθέσω), ότι το συνέταξε ως *subsidium memoriae* (= βοήθημα μνήμης) για τον ίδιο, ώστε, όταν ξεχάσει κάτι ή δεν έχει το σχετικό βιβλίο διαθέσιμο, να ανατρέξει στις σημειώσεις του. Έδωσε μόνος του τον τίτλο από τον τόπο και το χρόνο της συγγραφής.¹⁰¹ Αποκαλεί συχνά το έργο του *commentarium* (= υπόμνημα).¹⁰² Πηγές του είναι ένας μεγάλος αριθμός λατινικών και ελληνικών βιβλίων και ό,τι άκουσε. Ουσιαστικά πρόκειται για συλλογή ανεκδότων πολύ διαφορετικού περιεχομένου (αναφέρω ενδεικτικά: μύθοι Αισώπου, πολλές γλωσσολογικές παρατηρήσεις, προέλευση σεισμών, σημασία υπακοής προς γονείς, χαρακτήρας συζύγου Σωκράτη, ορθή χρήση ελλέβορου¹⁰³ –το ιδανικό της αλυπίας που φαίνεται ότι ήταν πολύ της μόδας στη ρωμαϊκή κοινωνία¹⁰⁴). Διασώζει αυτούσια αποσπάσματα από πληθώρα συγγραφέων, κάποια από τα οποία δεν σώζονται αλλού. Η εντύπωση που μου δόθηκε, είναι ότι ο Γέλλιος επιχειρεί να προσφέρει ό,τι θα χρειαζόταν ένας μορφωμένος να επικαλεστεί σε μια συζήτηση, προκειμένου να προκαλέσει το ενδιαφέρον και το θαυμασμό. Παρουσιάζει έναν κόσμο που διαβάζεις και μετά μοιράζεσαι τις γνώσεις σου, έναν κόσμο με ιδιαίτερα εύκολη πρόσβαση στα βιβλία, που όμως δεν μπορεί να ήταν τόσο εύκολη για όλους όσο για τον Γέλλιο και τον κύκλο του.¹⁰⁵

Η εικόνα που σχηματίζουμε είναι ότι ο Γέλλιος παρευρισκόταν τακτικά σε γεύματα που παρέθεταν φίλοι του και στα οποία εκτός από

101. Ο Μαρτιάλης χώρισε τα βιβλία του όπως τα έχουμε σήμερα (R. Winsbury, *Roman Book*, ό.π., σ. 48).

102. Για παράδειγμα βλ. Αύλος Γέλλιος, *Αττικές νύκτες*, 1.24.1.

103. Στο ίδιο 17.15.

104. Ο Αύλος Γέλλιος, στο ίδιο, 1.26.1-11 κάνει λόγο για *ασορηγσία, αναληγσία, αναισθησία, πάθη, στέρηση, μετριότητα* και θυμίζει έντονα το *Περί αλυπίας* του Γαληνού. Βλ. επίσης *Αττικές νύκτες* 19.11, όπου μιλά για *απάθεια*.

105. Στην *Επιστολή 17* του ψευδο-Ιπποκράτη, του 2ου μεταχριστιανικού αιώνα, ο Ιπποκράτης επισκέπτεται το Δημόκριτο και τον βλέπει να φορά ένα φτωχικό χιτώνα, να είναι μόνος, ξυπόλυτος, καθισμένος σε έναν άβολο και μικρό βράχο, κάτωχρο και λιπόσαρκο, με απεριποίητα γένια και περιτριγυρισμένο από σωρούς από βιβλία και νεκρά ζώα, που προόριζε για ανατομία, και να γράφει κάτι ενθουσιωδώς και μεθ' ορμής. Όταν ο Ιπποκράτης ρωτά να μάθει τι κάνει, ο Δημόκριτος αποκρίνεται ότι γράφει ένα σύγγραμμα περί *μανίας*.

εδέσματα προσφερόταν και απαγγελία ή ανάγνωση, άλλοτε από το πρωτότυπο, άλλοτε σε μετάφραση, ενός ελληνικού ή ρωμαϊκού λογοτεχνικού ή ιστορικού έργου. Η απαγγελία/ανάγνωση γινόταν από έναν δούλο που στεκόταν όρθιος δίπλα στους καλεσμένους. Τι απαγγελλόταν/διαβαζόταν στις συνεστιάσεις όπου πήγαινε ο Γέλλιος; Λυρικά άσματα, αποσπάσματα από την ελληνική και τη ρωμαϊκή ιστορία,¹⁰⁶ το σήμερα χαμένο *Περί προέλευσης ρημάτων και λέξεων* του σύγχρονου του Κικέρωνα Γάβριου Βάσσου,¹⁰⁷ η *Άλκηστη* του Λέβιου (που παραμένει άγνωστη),¹⁰⁸ οι λυρικοί ποιητές Ανακρέων και Σαπφώ,¹⁰⁹ το δεύτερο βιβλίο του στωικού φιλόσοφου του 2ου προχριστιανικού αιώνα Παναίτιου, *Περί καθηκόντων*, που χρησιμοποιήθηκε ως κύρια πηγή για το ομότιτλο έργο του Κικέρωνα. Ενίοτε, όταν η συντροφιά αποχωρούσε από το σπίτι πριν τη δύση του ηλίου, συζητούσε στο δρόμο της επιστροφής αυτά που άκουσε.¹¹⁰ Να σημειώσουμε ότι το περπάτημα θεωρείτο από τον Γέλλιο και τον κύκλο του ως μια θαυμάσια ευκαιρία να αναλογιστούν και να συζητήσουν όσα άκουσαν ή διάβασαν.¹¹¹ Τι άλλες ευκαιρίες είχαν ο Γέλλιος και ο κύ-

106. Αύλος Γέλλιος, *Αττικές νύκτες* 2.22.1.

107. Στο ίδιο 3.9.1.

108. Στο ίδιο 19.7.2.

109. Στο ίδιο 19.9.

110. Στο ίδιο 13.28.1. Βλ. επίσης στο ίδιο 2.22.1: *apud mensam Favorini in convivio familiari legi solitum erat aut vetus carmen melici poetae aut historia partim Graecae linguae, alias Latinae*: σε γεύμα που παρέθεσε ο Φαβορίνος σε φίλους, συνήθως διαβαζόταν ένα παλαιό λυρικό άσμα ή ένα απόσπασμα από ιστορική πηγή, άλλοτε στα ελληνικά και άλλοτε στα λατινικά· 3.9.1: *apud cenam Favorini philosophicum discubitum fuerat coeptusque erat apponi cibus, servus assistens mensae eius legere inceptabat aut Graecarum quid litterarum aut nostratium*: σε γεύματα του Φαβορίνου, αφότου οι καλεσμένοι κάθονταν και η τροφή σερβιριζόταν, ένας δούλος συνήθως στεκόταν παράπλευρα και διάβαζε κάτι από την ελληνική ή τη ρωμαϊκή λογοτεχνία· 19.7.2: στη βίλα του Ιούλιου Παύλου στο Βατικανό δείπνησε και άκουσε την *Άλκηστη* του Λέβιου να διαβάζεται και, όταν αποχώρησε με τη συντροφιά του, τον Ιούλιο Κελσίνιο, πριν τη δύση, συζητούσαν όσα άκουσαν· 13.28.1: το δεύτερο βιβλίο του φιλόσοφου Παναίτιου *Περί καθηκόντων* *legebatur*: διαβαζόταν σε μια παρέα· 19.9: σε ένα σπίτι, αμέσως μετά το δείπνο ένας τραγουδιστής τραγουδά Ανακρέοντα και Σαπφώ· 3.9.1: *velut eo die quo ego affui, legebatur Gavii Bassi, eruditi viri, liber De Origine Verborum et Vocabulorum*: μια μέρα ο συγγραφέας ήταν παρών στην ανάγνωση του έργου *Περί προέλευσης ρημάτων και λέξεων* του μορφωμένου Γάβριου Βάσσου· 17.20.1: το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα διαβαζόταν στο φιλόσοφο Τάυρο.

111. *Αττικές νύκτες* 11.3.1: περπατά και συλλογίζεται· 3.1.1-2: μια μέρα του χειμώνα, καθώς περπατούσαμε με το φιλόσοφο Φαβορίνο στα λουτρά του Τίτου, ο Φαβορίνος παρατήρησε ένα φίλο να κρατάει ένα βιβλίο, τον *Κατιλίνα* του

κλος του να ακούσουν την ανάγνωση ενός βιβλίου; Στο Μπρίντεζι ένας *litterator*, που τον είχαν καλέσει από τη Ρώμη, διάβαζε το έβδομο βιβλίο του Βιργίλιου, με άσχημη εκφορά προσθέτει ο Γέλλιος. Ο συγγραφέας αποφάσισε να παρευρεθεί στην εκδήλωση, καθώς είχε κουραστεί από το θαλάσσιο ταξίδι και τη θεώρησε ως μια υπέροχη ευκαιρία για αναψυχή.¹¹² Μια άλλη φορά στη ρωμαϊκή αγορά διαβαζόταν ένα απόσπασμα από τα Χρονικά του Έννιου. Ακολούθησε συζήτηση των παρευρισκομένων για τη σημασία ενός προβληματικού χωρίου, μέχρι τη στιγμή που εντόπισαν να περνά τυχαία ένας ποιητής κοινής αποδοχής, ο Ιούλιος Παύλος, και τον ρώτησαν την άποψή του.¹¹³ Κάποτε βρισκόταν στο Πουτέολι, όταν έμαθε για έναν αναγνώστη που διάβαζε τα Χρονικά του Έννιου για χάρη του κόσμου στο θέατρο (*ad populum in theatro*), με ωραία και μελωδική φωνή (*voce admodum scita et canora*).¹¹⁴ Ο αναγνώστης, λέει ο Γέλλιος, αποζητούσε να τον αποκαλούν εννιανιστή.¹¹⁵ Τον βρήκε, λοιπόν, να επευφημείται από το πλήθος και παρατήρησε μαζί με την παρέα του ότι ο αναγνώστης διάβαζε λανθασμένα.¹¹⁶ Νομίζω ότι έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι το ακροατήριο έχει άποψη για την ορθή ανάγνωση.¹¹⁷ Εάν είχε καλό δάσκαλο καθοδηγητή (*magistrum praelectoremque*), δεν θα έκανε λάθη, παρατηρεί ο Γέλλιος.¹¹⁸ Τι συνάγουμε; Τα εξής: φαίνεται ότι οι αναγνώστες είχαν δασκάλους που φρόντιζαν για την ορθή απόδοση των κειμένων, η ελκυστική εκφορά του λόγου είχε σημασία και τα Χρονικά του Έννιου ήταν ένα πολύ δημοφιλές δημόσιο ανάγνωσμα. Ο Κόιντος Έννιος είχε μετατρέψει στις αρχές του 3ου προχριστιανικού αιώνα το ναό του Ηρακλή στη Ρώμη σε Μουσείο, μετέφρασε και διασκεύασε ελληνικές τραγωδίες, κυρίως Ευριπίδη, έκανε γνωστή την ελληνική λογοτεχνία στο ρωμαϊκό κοινό και πίστευε ότι ήταν η μετενσάρκωση του Όμηρου.¹¹⁹

Σαλλούστιου, και του ζήτησε να το διαβάσει. Για την εξάσκηση της μνήμης στην αρχαιότητα βλ. *Αττικές Νύκτες* 10.25.1-2: μια φορά σε μια άμαξα για να περάσει η ώρα και να γυμνάσει το μυαλό του άρχισε να απαριθμεί όλα τα είδη όπλων· 14.1: μεταφέρει ό,τι συγκράτησε από ομιλία του Φαβορίνου για Χαλδαίους και γε-νεθλιακούς (πολλά για τα σύγχρονα δεδομένα, άραγε από μνήμης ή είχε κρατήσει σημειώσεις;)· 15.8.1: έμαθε απ' έξω όλο το βιβλίο του Φαβώνιου.

112. *Αττικές Νύκτες* 16.6.

113. Στο ίδιο 16.10.

114. Στο ίδιο 18.5.

115. Στο ίδιο 18.5.3.

116. Στο ίδιο 18.5.4.

117. Στο ίδιο 18.5.7.

118. Στο ίδιο 18.5.6.

119. Κ. Στάικος, *Ιστορία, ό.π., τ. 2, σ. 32-36.*

Ο Γέλλιος εκτιμούσε εξίσου και το ιδιωτικό διάβασμα. Κάνει, για παράδειγμα, λόγο για ένα φίλο του, τον οποίο θαύμαζε επειδή πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του ανάμεσα στα βιβλία: *magnamque aetatis partem in libris versatus*.¹²⁰ Ο άνδρας αυτός ήταν συγγραφέας ενός βιβλίου που δώρισε στον Γέλλιο, προκειμένου να το χρησιμοποιήσει ως πηγή για τις *Αττικές νύκτες*.¹²¹ Ο Γέλλιος απομονώθηκε για να το διαβάσει *sine arbitris* (= χωρίς διακοπές).

Ο Γέλλιος προμηθευόταν πολλά από τα βιβλία του από βιβλιοπωλεία¹²² και στις *Αττικές νύκτες* διασώζει πολλές και πολύτιμες διηγήσεις για τη λειτουργία τους. Μια μέρα¹²³ καθόταν στη Σιγιλλάρια με τον Ιούλιο Πάυλο σε ένα βιβλιοπωλείο, στο οποίο ήταν προς πώληση τα *Χρονικά* του Φάβιου (που μνημονεύει ο Τάκιτος συχνά στα *Χρονικά* του). Ο βιβλιοπώλης ισχυριζόταν ότι η έκδοση δεν είχε λάθη, η αντιγραφή ήταν καλή και έγκυρη. Ωστόσο, ο υποψήφιος αγοραστής είχε καλέσει έναν γραμματικό για να εξετάσει το βιβλίο, ο οποίος απεφάνθη ότι εντόπισε ένα λάθος. Ο πωλητής το αρνείτο πεισματικά και επικράτησε ένταση. Να θυμηθούμε στο σημείο αυτό ένα περιστατικό που περιγράφει ο Γαληνός στο *Περί των ιδίων βιβλίων*: ήταν παρών σε ένα βιβλιοπωλείο, όταν ένας πελάτης αμφισβήτησε την αυθεντικότητα ενός έργου του Γαληνού που ήταν προς πώληση, ενώ ο βιβλιοπώλης επέμενε. Ο πελάτης που ήταν φιλόλογος, απεφάνθη: *ψευδώς επιγέγραπται τούτο το βιβλίον!* Ο Γαληνός δεν αναφέρει αν τελικά αποκάλυψε την ταυτότητά του ή πώς έληξε το συμβάν.¹²⁴ Οι συζητήσεις στα βιβλιοπωλεία, που κατέληγαν σε επίδειξη γνώσεων¹²⁵ ή σε διενέξεις, δεν ήταν διόλου ασυνήθιστες.¹²⁶ Οι επισκέπτες των βιβλιοπωλείων μοιάζει να περνούν πολύ χρόνο σε αυτά και εμφανίζονται συχνά καθιστοί.¹²⁷ Τα βιβλιοπωλεία μοιάζουν να είναι εντευκτήρια διανοουμένων. Χάρη στο Γέλλιο και στο Γαληνό ακούμε τη φωνή των βιβλιοπωλών στην προσπάθειά τους να προσπάθει τους να προσελκύσουν επίδο-

120. *Αττικές νύκτες* 14.6.1. Τον 3ο μεταχριστιανικό αιώνα ο ρήτορας Κάσσιος Λογγίνος ο Φιλόλογος αποκαλείτο από τον Ευνάπιο *βιβλιοθήκη έμψυχος και περιπατούν μουσείον* (*Βίοι σοφιστών* IV,1,3.2).

121. *Αττικές νύκτες* 14.6.

122. Ο Κάτουλος, *Ωδές* 14.17-19, ισχυρίζεται ότι προμηθεύεται τα βιβλία του από βιβλιοπωλεία, όπως και ο Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 1.2, 1.3, 1.117, 4.72.

123. *Αττικές νύκτες* 4.4.1.

124. Γαληνός, *Περί των ιδίων βιβλίων* 19.8.

125. *Αττικές νύκτες* 13.31.1.

126. Στο ίδιο 13.31.1.

127. Στο ίδιο 4.4.1, 5.4.1 και 13.31.1.

ξους αγοραστές. Τους διαβεβαιώνουν ότι η έκδοση είναι *sine mendis* και *bona* και *sincera*. Ο Μαρτιάλης αναφέρει ότι δεξιά και αριστερά στις πόρτες των βιβλιοπωλείων υπήρχαν αποσπάσματα από έργα ποιητών, που ήταν διαθέσιμα προς πώληση: *taberna scriptis postibus hinc et inde totis, omnis ut cito perlegas poetas*.¹²⁸ Ο Οράτιος κάνει λόγο για στύλους με αποσπάσματα.¹²⁹ Ο Σενέκας διαμαρτύρεται ότι αυτά που πουλούσαν μέσα στο κατάστημα, συνήθως δεν ήταν αντάξια με τα διαφημιζόμενα δείγματα, τα *oclifera*.¹³⁰ Η κατηγορία που εξαπολύεται ιδιαίτερα συχνά, είναι ότι οι έμποροι βιβλίων δεν φροντίζουν επαρκώς την ποιότητα των προσφερόμενων βιβλίων.¹³¹ Ο Δίων Χρυσόστομος αποκαλύπτει ότι επειδή τα παλαιά βιβλία ήταν ευπώλητα, κάποιοι αδίστακτοι έμποροι έβαζαν τα βιβλία στο αλεύρι ώστε να φαίνονται παλαιά.¹³² Κατανοούμε, επομένως, τους λόγους που οδήγησαν τον Λιβάνιο τον 4ο μεταχριστιανικό αιώνα να διατηρεί προσωπικό αντιγραφικό κέντρο των έργων του με επικεφαλής το Θαλάσσιο, ο οποίος φρόντιζε και για την έγκυρη επιστροφή των χειρογράφων που δάνειζε σε φίλους και προστατευόμενους.¹³³ Οι βιβλιοπώλες εκτός από την πώληση βιβλίων εμφανίζονται στις πηγές να ενθαρρύνουν συγγραφείς να τους εμπιστευτούν έργα τους για έκδοση.¹³⁴ Ο Μαρτιάλης μιλά για κάποιον *bibliopola* Τρύφωνα που θα έχει

128. Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 1.117.10-12.

129. Οράτιος, *Ποιητική τέχνη* 373.

130. Σενέκας, *Επιστολή* 33.3.

131. Στράβων, *Γεωγραφία* 13.1.54 [609], Λίβιος, *Από κτήσεως Ρώμης* 38.55.6, Κουιντιλιανός, *Ρητορική εκπαίδευση* 9.4.39, Γαληνός, *Το Ιπποκράτους κατ' ητρείον βιβλίον και Γαληνού εις αυτό υπόμνημα* 18.2.630, Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 2.8. Βλ. επίσης *Αττικές νύκτες* 1.7.1: *libro spectatae fidei Tironiana cura atque disciplina facto*: σε ένα βιβλίο αμέμπτου πιστότητας, αποτέλεσμα της προσοχής του Τίρωνα· 13.9: μιλά ξανά για τον Τίρωνα, τον απελεύθερο, τον μαθητή και βοηθό του Κικέρωνα και υπεύθυνου για την έκδοση των έργων του: *libertus, alumnus, adiutorque in litteris studiorum eius fuit*. Ιερώνυμος, *Επιστολή* 71,5: κάνει λόγο για λάθη αντιγραφίων και στενογράφων· Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6,23,1-2: ο Ωριγένης είχε την προνοητικότητα να πάρει από τον πάτρωνά του ταχυγράφους, στους οποίους υπαγόρευε τα έργα του και έλεγχε συστηματικά την ποιότητα της δουλειάς τους.

132. Δίων Χρυσόστομος, *Λόγος* 21.12.

133. Ο Θαλάσσιος αρνήθηκε να δανείσει βιβλία στον κυβερνήτη της Αντιόχειας Ευστάθιο, καθώς γνώριζε ότι συνήθιζε να μην επιστρέφει στους κατόχους τους τα βιβλία που δανειζόταν. Η κακή αυτή συνήθεια του Ευστάθιου του είχε επιτρέψει να συγχροτήσει χωρίς έξοδα μια βιβλιοθήκη μεγάλης δημοτικότητας (Λιβάνιος, *Λόγος* 42.3-4 και 54.63).

134. Στο προοίμιο του έργου του Κουιντιλιανού *Ρητορική εκπαίδευση* ο συγ-

οικονομικό όφελος (*faciet lucrum*) από την έκδοση των έργων του.¹³⁵ Ο Winsbury θεωρεί ότι οι συγγραφείς, αντίθετα, δεν είχαν οικονομικά οφέλη από την έκδοση των βιβλίων τους.¹³⁶

Πού αλλού πωλούνταν βιβλία; Όταν ο Γέλλιος επέστρεψε από την Ελλάδα στην Ιταλία, στο λιμάνι του Μπρίντεζι εντόπισε προς πώληση κάποια παλαιά ελληνικά βιβλία σπουδαίων συγγραφέων, όπως του Αριστέα, του Ισίγονου, του Κτησία, του Ονησίκριτου, του Φιλοστέφανου και του Ηγησία. Τα βρήκε βρόμικα και παραμελημένα και τα αγόρασε φθηνά.¹³⁷ Ο Αριστέας θυλείτο στην αρχαιότητα ότι ήταν ποιητής που συνέταξε το έπος *Αριμάσπεια* τον 7ο προχριστιανικό αιώνα, ο Ισίγονος ήταν παραδοξογράφος του 1ου προχριστιανικού ή του 1ου μεταχριστιανικού αιώνα, ο Κτησίας ο Κνίδιος ήταν ιατρικός συγγραφέας του 5ου και 4ου προχριστιανικού αιώνα, που έγραψε τα *Περσικά*, αποσπάσματα των οποίων σώζονται στον Αθήναιο, στον Πλούταρχο και στο Διόδωρο, ο Ονησίκριτος ήταν ιστορικός του 4ου αιώνα που πήρε μέρος στην εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου και θεωρείτο αναξιόπιστος στην αρχαιότητα, ο Φιλοστέφανος υπήρξε μαθητής του Καλλίμαχου και ο Ηγησίας, ο επονομαζόμενος Πεισιθανάτιος, ήταν φιλόσοφος του 3ου προχριστιανικού αιώνα, ο οποίος προέτρεπε τους μαθητές του στην αυτοκτονία.

Ο Γέλλιος αντλούσε τις γνώσεις του και από βιβλιοθήκες. Στις *Αττικές νύκτες* μνημονεύει ότι επισκέφθηκε τη βιβλιοθήκη του ναού του Τραϊανού,¹³⁸ του ναού του Ηρακλή¹³⁹ και του παλατιού του Τιβέριου.¹⁴⁰ Γνωρίζουμε ότι κάποια λουτρά στη Ρώμη είχαν βιβλιοθήκες, όπως για παράδειγμα το λουτρικό συγκρότημα του Τραϊανού και του Καρακάλλα, που θα μπορούσε κάλλιστα να είχε επισκεφθεί ο Γέλλιος.

Ο Γέλλιος μοιάζει να σέβεται και να βασιίζεται εξίσου στη σιωπηλή ιδιωτική ανάγνωση και στις δημόσιες αναγνώσεις. Τα βιβλία, αναφέρει

γραφέας παραδέχεται ότι υπέκυψε στις πιέσεις του κοινού και του βιβλιοπώλη Τρύφωνα για να δημοσιεύσει ένα έργο του, τα δικαιώματά του οποίου παραχωρεί στον Τρύφωνα. Ο ποιητής Παπίνιος Στάτιος αφιέρωσε το δεύτερο βιβλίο της συλλογής του *Αργυρή εποχή* στον Ατέδιο Μελιόρ, συνοδευόμενο από το ακόλουθο σημείωμα: «εάν αυτοί οι στίχοι δεν σου φαίνονται κακοί, θα μπορούσαν με τη μεσολάβησή σου να βρουν το κοινό τους, αλλιώς στείλε τους πίσω σε μένα», *Αργυρή εποχή* 2, προοίμιο.

135. Μαρτιάλης, *Επιγράμματα* 4.72.2 και 13.3.4.

136. R. Winsbury, *Roman Book*, ό.π., σ. 62.

137. *Αττικές νύκτες* 9.4.1-5.

138. Στο ίδιο 11.17.1.

139. Στο ίδιο 5.4.1.

140. Στο ίδιο 13.20.1.

χαρακτηριστικά, είναι *mutis magistris* (= σιωπηλοί σύμβουλοι) σε αντίθεση με τη *uocis uinae* (= ζωντανή φωνή).¹⁴¹ Σε καμιά περίπτωση δεν συμμερίζομαι την άποψη του Johnson, που δημοσιεύθηκε πρόσφατα, ότι «στις Αττικές νύκτες το μοναχικό διάβασμα ήταν παράξενο, σε αντίθεση με σήμερα».¹⁴² Με βρίσκει σύμφωνη όμως η άποψή του ότι στη ρωμαϊκή αρχαιότητα το να ανήκεις σε ανώτερη τάξη σήμαινε μεταξύ άλλων να έχεις συχνότατη επαφή με τα βιβλία, σε αντίθεση με σήμερα.¹⁴³

Ο Γαληνός και ο Αύλος Γέλλιος αποτελούν σπουδαίες πηγές για τα βιβλία και τις βιβλιοθήκες στην αρχαιότητα και κάκιστα δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς. Η εικόνα μας για την κατάρτιση και τη λειτουργία των ιδιωτικών και των δημόσιων βιβλιοθηκών, καθώς και για την παραγωγή, διακίνηση και χρήση των βιβλίων στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, θα ήταν πιθανώς περισσότερο πλήρης, εάν είχαν διασωθεί και τα *Περί βιβλίων συναγωγής* και *Περί βιβλίων χρήσεως* του Αρτέμωνα από την Κασσάνδρεια, του 2ου προχριστιανικού αιώνα, που μνημονεύει ο Αθήναιος, όπως και το *Περί κτήσεως και Εκλογής βιβλίων* που, σύμφωνα με τη Σούδα,¹⁴⁴ συνέταξε σε 12 βιβλία τον 1ο μεταχριστιανικό αιώνα ο Ερέννιος Φίλων από τη Βύβλο.¹⁴⁵ Προτείνω να ολοκληρώσουμε με το χαριτωμένο ποίημα του Στάτιου Αργυρή εποχή 4.9, με το οποίο παραπονιέται στο φίλο του ότι θα προτιμούσε να του είχε δωρίσει κάτι φαγώσιμο, όπως λουκάνικα ή σύκα, παρά που του αγόρασε ένα φθηνό μεταχειρισμένο βιβλίο:

Est sane iocus iste, quod libellum misisti mihi, Grype, pro libello. urbanum tamen hoc potest videri, si post hoc aliquid mihi remittas; nam si ludere, Grype, perseveras, non ludis. licet, ecce, computemus! noster purpureus novusque charta et binis decoratus umbilicis, raeter me mihi constitit decussis: tu rosum tineis situque putrem, quales aut Libycis madent olivis aut tus Niliacum piperve servant aut Byzantiacos colunt lacertos; nec saltem tua dicta continentem quae trino iuvenis foro tonabas, aut centum prope iudices, priusquam te Germanicus arbitrum sequenti annonae dedit omniumque late praefecit stationibus viarum; sed Bruti senis oscitationes de capsula miseri libellionis, emptum plus minus

141. Στο *ίδιο* 14.2.1.

142. W. A. Johnson, «Constructing Elite Reading Communities in the High Empire», στο: W. A. Johnson – H. N. Parker (επιμ.), *Ancient Literacies*, ό.π., σ. 320-330 (σ. 323).

143. Στο *ίδιο*, σ. 328.

144. Κατά τον 1ο αιώνα (στο Δαμόφιλο).

145. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 13.515E και 15.694A-C.

asse Gaiano, donas. usque adeone defuerunt caesis pillea suta de lacernis vel mantelia luridaeve mappae, chartae Thebaicaeve Caricaeve? nusquam turbine conditus ruenti prunorum globus atque cottanorum? non enhychnia sicca, non replicate bulborum tunicae? nec ova tantum, nec lenes halicae, nec asperum far? nusquam Cinyphiis vagata campis curvarum domus uda coclearum? non lardum grave debilisve perna? non Lucanica, non graves Falisci, non sal oxyporumve caseusve? aut panes nitidantis aphronitri? vel passum psithiis suis recoctum, dulci defruta vel lutosa caeno? quantum nec dare cereos olentes, cultellum tenuesve codicillos? ollares, rogo, non licebat uvas, Cumano patinas in orbe tortas aut unam dare synthesisin (quid horres?) alborum calicum atque cacca-borum? sed certa velut aequus in statera, nil mutas, sed idem mihi re- pendis. quid si cum bene mane semicrudus inlatam tibi dixero salutem, et tu me vicibus domi salutes? aut cum me dape iuveris opima, exspectes similes et ipse cenas? irascor tibi, Grype. sed valebis; tantum ne mihi, quo soles lepore, et nunc hendecasyllabos remittas.

Σίγουρα πρόκειται γι' αστείο, αγαπητέ Γρύπα,
που έστειλες για το μικρό μου βιβλίο
ένα μικρό βιβλιαράκι σε αντάλλαγμα.
Θα 'ταν και πάλι κάτι έξυπνο,
αν μου έστειλνες κάτι ακόμα την επόμενη φορά:
γιατί αν συνεχίσεις να αστειεύεσαι, Γρύπα,
αυτό πάει πια να είναι αστείο. Για δεξ, ας υπολογίσουμε το κόστος.
Το δικό μου είχε ένα πορφυρό κάλυμμα,
σε ολοκαίνουργιο πάπυρο, με ακριβή λαβή
και στις δυο άκρες της ράβδου όπου τυλίγεται
όλα αυτά μου κόστισαν, χωρίς να υπολογίσουμε
τον κόπο μου, ένα νόμισμα των δέκα ασσαρίων (= ένα δηνάριο).
Μου χαρίζεις ένα βιβλίο φαγωμένο από σκουλήκια,
από μουχλιασμένο πάπυρο σαν αυτόν που στάζει
αλμύρα από ελιές της Αφρικής, ή κρατάει
το θυμίαμα του Νείλου ή φρέσκο πιπέρι,
ή σαν αυτόν που ψήνουν σκουμπριά του Βυζαντίου.
Οι λέξεις μέσα δεν είναι καν δικές σου,
λόγοι βροντοφωναγμένοι σ' όλα τα δικαστήρια της Ρώμης
όταν ήσουν νέος δικηγόρος, προτού
ο αυτοκράτορας Γερμανικός σου αναθέσει να επιτηρείς
την επιμελητεία του, σε βάλει

να αποφασίζεις πού θα διανυκτερεύσει ο καθένας
σε όλα του τα συμπόσια εδώ κι εκεί,
μα τα σχόλια του γερο Βρούτου
που φέρνουν χασμουρητά, από το ράφι
κάποιου φτωχού βιβλιοπώλη, αγορασμένα
για πάνω κάτω ένα ασσάριο του Καλιγούλα, τώρα πια χωρίς αξία —
αυτό είναι το δικό σου βιβλίο. Υπήρχε παντελής έλλειψη
από σκούφους απελεύθερων ραμμένους από παλιούς μανδύες,
έλλειψη από μαντίλια, από κιτρινωμένες πετσέτες φαγητού,
από πατύριους κυλίνδρους από τη Θηβαΐδα, ή από χουρμάδες, ή από σύκα;
Δεν έβρισκες πουθενά μια χούφτα δαμάσκηνα
και σύκα φυλαγμένα σε βαζάκι;
Ούτε στεγνά φιτίλια λυχναριών, ούτε κελύφη κρεμμυδιών
αξεφλούδιστων; Ούτε καν λίγα αβγά,
ούτε πιο μαλακή αλεσμένη βρώμη, ούτε σκληρά μπισκότα από πλιγούρι;
Χάθηκαν εκείνα τα υγρά νομαδικά σπίτια,
τα καμπυλωτά κελύφη των αφρικάνικων σαλιγκαριών;
Καθόλου λουκάνικα, παχύ λαρδί, ή σιτεμένο χοιρομέρι;
Καθόλου σαλάμι, καθόλου μορταδέλα,
καθόλου επιτραπέζιο αλάτι, τονωτικό ή τυρί,
ούτε κέικ από πράσινη σόδα για πλύσιμο,
ούτε κρασί από σταφίδες, αφριστό από τους ασκούς,
ούτε κρασί για επιδόρπιο, θολό και γλυκό;
Πόσο φθηνά άραγε θα σου ερχόταν να χαρίσεις
αρωματικά κεριά, ένα σονγιά,
ή λεπτά σημειωματάρια;
Δεν σου επέτρεψαν, ρωτώ, να χαρίσεις
σταφύλια διατηρημένα σε σφραγισμένα με πίσσα αγγεία,
πιατέλες φτιαγμένες από αγγειοπλάστες της Κύμης,
ή αλλιώς ένα σύνολο για δείπνο
(Δεν είπα για «ύπνο»,
γιατί λοιπόν τρέμεις;), λευκά πιάτα και κούπες;
Μα σαν τον τίμιο έμπορο
που η ζυγαριά του δεν κάνει λάθος, δεν εξαπατάς
αλλά μου επιστρέφεις ακριβώς το ίδιο βάρος.
Τι θα γινόταν αν ερχόμουν πρωί πρωί
με το πρωινό μου μισοχωνευμένο και ρευστό
στέλνοντας πρωινά χαιρετίσματα από εμένα σε σένα,
θα με υποδεχόσουν με τη σειρά σου στο σπίτι;

Σε περίπτωση που μου έχεις προσφέρει μια ευωχία,
θα περιμένεις το ίδιο από εμένα εκείνη την ώρα;
Είμαι θυμωμένος, Γρύπα, αλλά πρόσεχε·
μην αρχίσεις τα ενφυλογήματα τώρα,
όπως συνήθως κάνεις, και στείλε μου πίσω
στιχάκια σαν κι αυτά που διάβασες.

(μετάφραση Δημήτρης Κουμανιώτης)

SUMMARY

Despina Iosif, *Healing the Soul: Books and Libraries in the Graeco-Roman World*

Most of the research on books in antiquity is traditionally based on the works of Oratius, Cicero, Pliny the Elder, Pliny the Younger and Martialis. And it neglects two second century AD sources, Galen's *De indolentia* and Aulus Gellius' *Noctes atticae*, which can prove to be exceptionally invaluable for understanding the production, circulation and storage of books, the formation of private book collections, the age of books, the operation of bookshops, the marketing methods book publishers and book sellers employed, the prices books fetched, the predominant reading techniques, the practice of *recitatio*, i.e. the oral presentation of a work before its official circulation to a wider audience/public, and the different functions of books in the Graeco-Roman world.

Galen (129-ca 200), the eminent physician of emperor Marcus Aurelius and probably the most prolific ancient author, wrote the recently found *De indolentia* in 193 AD, right after the fire that destroyed Rome and his private warehouses (in downtown Rome, in Via Sacra, very close to bookstores and public temple and bath libraries) where Galen kept an impressive and rare collection of books composed by him and other authors. The aim of his work was to prove that Galen, contrary to his contemporaries' expectations, was totally untouched by the loss, as others ought to be in similar circumstances.

Not much is known about Galen's contemporary Aulus Gellius, perhaps most noteworthy is that he served for a while as *judex* and he was a friend of Herodes Atticus. Aulus Gellius composed *Noctes Atticae* as

a light entertaining read for the educated upper classes. He gathered bits of information on various subjects, from different authors or ones that circulated orally, information that his audience could memorize and employ in a social gathering as proof of their extensive knowledge and reading. It seems as if social gatherings which functioned as a stage to exhibit one's wide knowledge, solid education and oral skills were very frequent among the upper classes of the Mediterranean at the time.

These two sources show, among other things, that books were easily –and to modern eyes shockingly– tampered with, and ancient authors were sometimes fully aware and had actually come to terms with the fact that they had limited, if any, control over the integrity of their works and over the protection of their ideas; that books often operated as *subsidium memoriae* (memory aids) in the predominately oral Graeco-Roman societies; and that books were incredibly common –by modern standards again– in upper class gatherings and they functioned as a medium to attract attention and to impress.